

KOVÁCS ESZTER*

Migráció és Kelet-Európa: Az elképzelt nemzet kihívásai

Ruxandra Trandafoiu: *The Politics of Migration and Diaspora in Eastern Europe. Media, Public Discourse and Policy*. Routledge, 2022.

Ruxandra Trandafoiu az angliai Edge Hill University oktatója, szakterülete a kommunikáció és a migráció; munkásságában e két szakterületét ötvözi. Egyik legismertebb könyve az Egyesült Királyságban dolgozó román migránsok online transznacionalizmusáról szól (*Diaspora Online: Identity Politics and Romanian Migrants*. Berghahn Books, 2013). Idén megjelent könyve a kelet-európai régió kortárs migrációs folyamataira adott válaszokat vizsgálja a közpolitikák, a közbeszéd és a média szintjén.

Napjainkban Kelet-Európa újra a fókuszba került, főleg a demokrácia leépülésével kapcsolatos politikai döntések miatt. Nem meglepő ezért, hogy Trandafoiu könyvében is Magyarország, Lengyelország, illetve Románia szerepelnek a legtöbbet. Fontos azonban leszögezni, hogy a szerző nem összehasonlító vizsgálatot ad valamilyen szempont szerint kiválasztott országokról, hanem a régiót érintő migrációs folyamatokat és az azokra adott nemzeti válaszokat igyekszik általánosabb érvényességüként prezentálni. A téma két okból is meglehetősen nagy kihívás elé állítja a szerzőt. Mindenekelőtt azzal, hogy – amint erre a szerző is többször helyesen utal – a régióról nehéz homogén blokként beszélni. Trandafoiu sok energiát szentel annak, hogy megtalálja a közös pontokat bizonyos országok között, de arra is hangsúlyt fektet, hogy mélységében kifejtse és magyarázza a különbségeket. Második, és egyben kezelhetetlen kihívásként pedig azzal kell számolnia, hogy amiről ír, azt folyamatában kívánja megragadni, vagyis egy olyan témának szenteli a könyvet, amellyel kapcsolatban még csak tendenciákat látunk, érvényes tanulságokat nem feltétlenül.

A szerző fő állítása, hogy az elmúlt évtizedek globális és lokális migrációs folyamatai a régió országaiban felülírják azokat a toposzokat, amelyek korábban meghatározóak voltak a vándorlással kapcsolatos „nemzeti képzeletben”. Trandafoiut

* A szerző a TK Kisebbségkutató Intézet tudományos munkatársa. E-mail: kovacs.eszter@tk.hu

tehát az érdeklő leginkább, hogy a transznacionalitás hogyan írja felül a territorializáltan elképzelt nemzeteket, azaz milyen nemzeti válaszok születnek a régió országaiban a nemzetállamot a migráció különböző formái által ért kihívásokra.

A könyv hat fejezetből épül fel, amelynek mindegyike a jelenkori migrációs folyamatok egy-egy olyan részét mutatja be, amely a kelet-európai államok korábbi (hagyományos?) migrációs percepcióit kérdőjelezi meg és ezáltal (szak)politikai változásokat indítottak vagy indítanak be. A szerző sokszor külön reflektál az adott téma és a média összefüggéseire, illetve a roma népességet érintő migrációs folyamatokra és azok nemzetállami keretezésére. Módszertani szempontból nézve érdekes, hogy nem használ saját empirikus adatokat, hanem másodlagos forrásokra támaszkodik: már publikált kutatási eredményekre, szakpolitikai jelentésekre, politikusi beszédekre, újságcikkekre, illetve tudományos elméletekre alapozza az érvelését.

Az első fejezetben (Emigration) a régió országait érintő elvándorlást tárgyalja az 1989 utáni időszakban. Nem meglepő módon a kelet-európai országok EU-s csatlakozását jelöli meg a tömeges kivándorlás kezdőpontjaként, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a szabad mozgás miatti keletről nyugatra való munkamigráció valójában leegyszerűsítő állítás, és ha csak ebben a keretben értelmezzük a jelenséget, akkor figyelmen kívül hagyunk más fontos faktorokat. Kitér például Litvániára, ahol a 2008-as gazdasági válság, illetve az eurozónához való 2014-es csatlakozást megelőző gazdasági megszorító intézkedések miatt 2009 és 2011 között ugrott meg nagyon a kivándorlás, de utal Csehország és Magyarország példájára is, ahol az uniós csatlakozás után is viszonylag alacsony maradt az elvándorlás. Mindemellett arra is kitér, hogy az 1989 előtti migrációs hagyományok és azok beépülése a nemzeti migrációs képzeletvilágba igenis hatással bírnak a jelenkori vándorlási folyamatokra és azok nemzeti értelmezésére, így a határon túli kisebbségek anyaországaik felé való vándorlása, vagy a többnemzetiségű országok szegényebb régióiból a gazdagabbak felé vándorlás előkészítette a 2004 utáni migrációs „özönvizet”.

A fejezet legérdekesebb része a „mentális migráció” koncepciójának kifejtése, amely lényegében azt fejezi ki, hogy a digitális technológiák fejlődésével a migráció megélése eljut azokhoz is, akik nem vándorolnak el, ezzel pedig egyfajta migrációs képzeletvilág épül fel, amelyben a nem migráló egyének is (szelektíven) részesülhetnek a migráció gyümölcseiből. Ez a közös képzeletvilág aztán beindít egy hálózatosodást, és öngerjesztő folyamatként, illetve munkaerő- és szállásközvetítő cégek formájában facilitálni tudja az elvándorlást. Trandafioi arra is kitér a fejezetben, hogy a régió országai döntően reaktív politikákkal (a visszavándorlók kedvezményeivel, illetve Románia esetében a hátrahagyott gyerekek után járó állami támogatások tudatosításával) igyekeztek az elvándorlást kezelni.

A második fejezetet (Diaspora Rights and Duties) a diaszpórajogok és kötelezettségek témájának szenteli a szerző. Kiindulási pontja az, hogy a tömeges elvándorlással

szembesülő államok egyre inkább belátják, hogy az emigrálók nagy része nem fog visszatérni származási országába, ezért az államnak valamilyen viszonyt kell kialakítania a születőben lévő diaszpóra közösségeivel, és a kapcsolattartást biztosítania kell velük. Ez ugyanakkor nem mindig sikeres, hiszen a diaszpórák nem feltétlenül fogékonyak az anyaország közeledésére. Erre ad példákat a szerző az ukrán és a görög példák alapján, de ide kapcsolódóan a lengyel diaszpóra kapcsán is kiemeli, hogy bizonyos anyaországi politikák (ez esetben az abortusztörvény szigorítása) a diaszpórának az anyaország *ellenében* megélénkülő politizáltságát is kiválthatja. A szerző részletesen kitér arra is, hogy sok állam (például Magyarország, Bulgária, Lengyelország) esetében a diaszpórapolitika dominánsan kulturális keretben érvényesül, azaz a származási ország a kivándoroltak nyelvi és kulturális identitásőrzését tekinti elsődleges céljának. A diaszpóra politikai jogainak kiterjesztése kapcsán külön alfejezetben világít rá a román és a horvát esetekre, amelyekben a diaszpóra szavazata döntőnek bizonyult egy-egy választáson. Ezeknek az eseteknek a részletezése deskriptív marad, és főleg a horvát esetben nem világos, hogy hogyan kapcsolódik a fejezet gondolatmenetéhez (hiszen a horvát esetben a „diaszpóraszavazatok” többsége a boszniai horvátok szavazata, nem az emigránsoké).

A harmadik fejezetben (Return) a hazatérő migrációval foglalkozik a szerző. Egyik fő állítása, hogy a politikusok számára kifizetődő a hazatérő migráció támogatása, ugyanakkor ez a jelenség az egyén szempontjából gyakran egyáltalán nem pozitív fejlemény. Egyrészt a hazatérés nem feltétlenül a migrációs cél sikeres teljesítése miatt következik be, hanem a migráns lét nagyfokú kiszolgáltatottsága és bizonytalansága miatt. Másrészt pedig – és erre a szerző számos példát hoz a szakirodalomból – a hazatérő migránsok sokszor kifejezetten traumatikusan élik meg a „hazatérést”, és végül az otthoni újraintegrációra való képtelenség miatt számos esetben az újbóli elvándorlás mellett döntenek.

Részletesen összegzi azt a szakirodalmi anyagot is, amely a visszatérő migránsok gazdasági és társadalmi hazautalásainak (remittances) korlátaival foglalkozik, és ennek tükrében feszegeti azt a kérdést, hogy reális-e a „transznacionális hazatérőkre” a változás és fejlődés motorjaiként tekinteni. Ez a kérdéskör kétségtelenül az egyik legérdekesebb vonatkozása a hazatérő migránsokkal foglalkozó kutatásoknak, a szerző azonban itt is egy olyan témába nyúl, amelynek kapcsán a folyamat elején-közepén tart a régió, így általános érvényű következtetéseket nehéz levonni. Általános érvényűnek a származási államok hazatérést ösztönző politikáinak jellemzésével kapcsolatban tud megfogalmazni a szerző: ezek dominánsan reaktívnak mondhatóak, és a munkaerőpiaci reintegráción kívül a hazatérés egyéb fontos dimenzióival nem foglalkoznak. Ezek alatt a fontos dimenziók alatt Trandafoiu a hazatéréssel járó mentális, kulturális, adott esetben nyelvi kihívásokat érti, amelyek érdekesekek és fontosak ugyan, de nem világos, hogy ezeket a döntően pszichológiai és egyéni szinten jelentkező kérdéseket milyen állami politikák tudnák kezelni.

A negyedik fejezet (Kin Border Crossings) a határon túli kisebbségek elvándorlását tárgyalja. A fejezet bevezetőjében a szerző leszögezi, hogy a határon túli nemzeti kisebbségek felé irányuló anyaországi politikák egyrészt az ezen kisebbségekre szimbolikus – azaz a határok tiszteletben tartása melletti – igénybejelentésként értelmezhetőek, ugyanakkor belpolitikai és demográfiai értelmezésük is lehetséges. Trandafioiu arra fókuszál, hogy a nemzetpolitika elsősorban kártérítés, amelyvel az anyaország kompenzálni kívánja a területén kívülre került nemzetrészeket, és a nemzetben való tagság kiterjesztésével a nemzeti képzeletvilágot is erősíti.

Ez a fejezet kissé kilóg a többi fejezet logikájából, hiszen a határon túli kisebbségeknek nem a jelenkori és a globális migrációs folyamatokhoz kapcsolódó vándorlásával foglalkozik – a könyv szempontjából ez lenne a relevánsan kapcsolódó téma –, hanem két korábbi, mára talán már meghaladottnak tekinthető történetet elemez részletesen: a magyar státustörvényt és az ahhoz igen hasonló lengyel Karta Polakát. Ezek a szabályozások a tradicionális határon túli kisebbségek anyaországi tartózkodását érintő kedvezményeket tartalmazzák, és indirekten elősegítették az ezekből a közösségekből az anyaországba történő vándorlást. Magyarország esetében azonban a 2010 után elérhetővé tett kettős állampolgárság kiüresítette a státustörvényben garantált kedvezményeket, és az is világos, hogy a határon túli magyarok – kiváltképp a nem EU-s tagállamokban élő magyarok – migrációs döntéseire is fokozott hatással volt/van a magyar állampolgárság. Éppen ezért nem egyértelmű, hogy a szerző miért a húsz évvel ezelőtti kedvezménytörvény migrációs hatásait választotta a fejezet egyik témájául. A lengyel megoldás, a Karta Polaka ugyan kevésbé vesztett az aktualitásából, mint a magyar státustörvény, ráadásul a szerző által kiemelt különbségek az ukrainai és a litvániai lengyel kisebbségek kapcsán kifejezetten érdekesek, ugyanakkor a szerző is rögzíti, hogy a Karta Polakát övező közbeszéd és médiafigyelem nem tekinthető kiemelkedőnek. Az ukrainai lengyel kisebbség Lengyelországba történő migrációja kapcsán a szerző rávilágít arra, hogy milyen valós feszültségek keletkezhetnek a határon túli kisebbségeket és nyugatra kivándorolt állampolgárokat célzó hazai politikák között: 2017-ben arról lehetett olvasni, hogy Lengyelországnak csökkentenie kell az Ukrajnából érkező bevándorlók számát, különben a Brexit miatt hazatérő lengyelek ki fognak szorulni a hazai munkaerőpiacról. Noha ezen sajtóértesülések mögött joggal feltételezhető az orosz állam befolyásolási kísérlete, a felvetett kérdés elméleti szinten is érdekes, és a szakirodalom sem foglalkozik a nemzet- és diaszpórapolitikai célok közötti inherens ellentmondásokkal behatóan.

Az ötödik fejezet (Immigration) a bevándorlás kérdéskörével foglalkozik. A média szerepe ebben a fejezetben a leghangsúlyosabb, hiszen a szerző részletesen tárgyalja azt, hogy a bevándorlásellenes és xenofób attitűd terjedésében milyen szerepe volt és van a sajtónak. A régió különlegessége, hogy a bevándorlás intenzivitása nem áll egyenes arányosságban az általa kiváltott politikai reakció hisztérikusságával. Ennek a szerző szerint két oka van: a kulturális és területi integritás

meg nem oldottsága, valamint az, hogy a bevándorló munkaerő a kivándorolt munkaerőt helyettesíti, vagyis közvetlenül rámutat a népességfogyás okozta ürre. További regionális paradoxonként említi Trandafoiu, hogy pont azok az országok (Lengyelország, Magyarország) a legkevésbé befogadóak a bevándorlókkal, amelyek pár évtizede saját tapasztalatot szereztek a háborús és politikai konfliktus elől való menekülésből. Külön alfejezetben elemzi a 2015-ös menekültválságot és annak hatásaként a régió bevándorlásellenes politikai vezetőinek szövetségre lépését. Ezt az évet fordulópontnak tartja abban az értelemben, hogy a menekültválság tapasztalata – illetve sokkal inkább annak politikai és közéleti reprezentálása – megváltoztatta a régió országainak bevándorlásról való gondolkodását.

A hatodik fejezet (East and West) – a szerző szavaival élve – nem szigorúan vett komparatív vizsgálat Nyugat- és Kelet-Európa migrációval kapcsolatos diskurzusairól, illetve a média ennek alakításában való szerepéről. Itt főleg azt elemzi a szerző, hogy a migráció ügye Európa-szerte hozzájárult az anti-establishment, anti-mainstream és bevándorlásellenes pártok előretöréséhez. Fontos különbséget lát azonban abban, hogy míg Kelet-Európában ez együtt jár a hatalmon lévő kormányok média feletti minél teljesebb ellenőrzésével, addig Nyugat-Európában ez a folyamat nem jelentkezik. Ennek kapcsán érdekes az a felvetése a szerzőnek, hogy az 1989 utáni politikai változások mennyiben azonosíthatóak egyfajta kelet-európai dekolonizációs folyamatként, amelyben a régió sok tekintetben ugyan követi a nyugati példákat, de mégis egy saját fejlődési pályát jár be.

Összességében a könyvről elmondható, hogy témáját tekintve releváns, hiszen egy igen aktuális témát jár körbe, és rengeteg ismeretanyagot rendszerez. Trandafoiu behatóan ismeri a régiót, és helyesen szintetizálja a felhalmozott tudását, ugyanakkor nem egyszerűsít, nem esszencializál. Ezek nagy erényei a könyvnek. Fő következtetésével egyet lehet érteni, miszerint a „kibocsájtó országból befogadó országgá válás során összeegyeztethetlenné vált a nemzetről alkotott idealista elképzelés a jelenkori mobilitási tendenciák realitásaival” a régió országaiban. Ennek okát abban látja, hogy a kelet-európai migrációs tapasztalatok és hagyományok (a határon túli nemzeti kisebbségek és elvándorolt diaszpórák szerepe, a nemzet etnikai alapú definíciója, valamint az idegenellenességnek az oszmán időkig visszanyúló gyökere) más migrációs modellre determinálja a régiót, mint a nyugat-európai országokat.

Másrésztől viszont, mivel nem konkrét országokat választ a vizsgálatához, hanem egy tágan definiált kelet-európai régiót, elkerülhetetlen, hogy a valóban komolyan vett igyekezet ellenére néhol belecsúszson felszínes témabemutatókba. Több fejezetet (Emigration, Diaspora Right, Return) is azzal zár le, hogy nem látszik még, milyen irányba fog fejlődni a kelet-európai országok adott szakpolitikája, mert egyelőre főként ad-hoc reakciókat láthatunk a területen. Tartalmilag valós ez az állítás, ugyanakkor jogosan merül fel az a kérdés, hogy nem tudatos-e

ezeknek a migrációs jelenségeknek az ignorálása vagy felületi kezelése az adott országok részéről.

A régió migrációval összefüggő kérdéseivel foglalkozó, és kivált a régióban is élő kutatóknak és szakértőknek a könyv kevés tartalmi újdonsággal szolgál, de ennek ellenére szép számmal találunk benne újszerű értelmezéseket, kevésbé tárgyalt ügyeket, vagy eddig nem tematizált összefüggéseket. Érdemes tehát a témával foglalkozó szakértőknek is elolvasni, de a könyv elsősorban a régió migrációhoz kötődő aktuális kérdéseivel ismerkedő olvasóknak ajánlott, illetve minden bizonnyal kiválóan hasznosítható egyetemi kurzusokon szakirodalomként.